

Юрій ПШЕНИЧНИЙ

Город Івань: примарний і можливий

При розгляді пізньосередньовічної історії Дубна не можна оминути увагою згаданий серед переліку волинських міст в «Списку русских городов дальних и близких» Івань [7, с. 447]. М. М. Тихомиров ототожнив цей пункт з сучасним селом Івання на р. Іква, розташованим за 5 км вниз по течії від Дубна [14, с. 214-259]. Аналіз додаткових писемних джерел дозволяють вважати вірним це твердження дослідника.

Стосовно часу створення самого списку, то найбільш обґрунтованим, на нашу думку, є датування, запропоноване В. Л. Яніним, згідно якого список був складений між 1375 і 1381 рр. та задавав подальших редакцій до 40-х рр. XV ст. [18, с. 61-70]. Найвірогіднішим місцем його укладення залишається канцелярія митрополита Кіпріана в Києві [11, с. 158-205].

З тих дослідників, хто торкається цього питання можемо відзначити В. Д. Собчука, який зауважив, що Івань був першим осередком комплексу володінь князів Острозьких в басейні Ікви, який згодом перемістився в замок Дубно [13, с. 33].

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що згадка про город Івань дозволяє більш вичерпно здійснити вивчення процесу становлення Дубна, яке на той час мало сільський характер. Головне завдання полягає у спробі вирішення проблеми адміністративного змісту Іваня в XIV-XVI ст. та пов'язання його зі своїм одномоментно зафіксованим статусом.

Село Івання знаходиться поблизу коліна Ікви, утвореного напрямком течії її стариці. В цьому місці річка досить відчутно заглиблена в правий берег, вимивши його поворотом русла з півдня на захід. При цьому стариця омиває з півночі два острови, витягнуті поперек річкової долини. Між собою вони розділені додатковим рукавом. З них західний рукав, омиває довший острів з півдня. Після меліорації він був перетворений в нове випрямлене русло річки. Алі ще раніше положення природного напрямку русла в цьому місці зазнало втручання людини. Відбулося це, ймовірно, в XVI ст., коли було побудовано греблю, яка пролягла по краях двох згаданих островів, з'єднавши правий та лівий береги. При цьому вона перекрила старицю, а річковий потік спрямувався двома іншими рукавами: між островами та з заходу біля довшого острова. Гребля спричинила появу величезного ставу, площаючи близько 6 км², який затопив річкову долину на 3,7 км верх по течії (рис. 1).

Івання фігурує в ряді інших джерел, які в сукупності чітко висвітлюють його своєрідне місце

серед сукупності володінь князів Острозьких. З них хронологічно найближчим до згадки у «Списку...» є привілей наданий польським королем Ягайлом з братом Вітовтом князю Федору Острозькому від 4 листопада 1386 р. Ним стверджується право князя Острозького на замок Острог з прилеглими до нього округами (obwodami), серед яких називається Іванин [19, с. 6-7, 186]. Хоча така форма назви в ньому вжита єдиний раз, в наступних підтвердних привілеях князям Іллі Острозькому від 1539 р. та Василію Острозькому від 1553 р. серед близького до переліку 1386 р. володінь воно назване не інакше як Іваня та Іванне [17, с. 328, 399-400], що відкидає будь-які сумніви щодо його ідентифікації.

Не здивимо буде відмітити, що назва Івань вживалася в пізніший час поряд з іншими формами вимови. Так збереглася скарга 1561 р. Мозирського підстарости Михайла Мишки-Варковецького на князя В.-К. Острозького про пограбування його кухаря Станіслава в маєтку князя Острозького Івань під приводом збирання мита [6, с. 529-530].

У грамоті 1386 р., звертає увагу те, що Івання значиться поряд з такими поселеннями, які згодом перетворяться на волинські міста (Корець, Заслав, Хлопотин), так і тими, що матимуть пізніше сільський характер (Красне, Крупа). Деякі з них, наприклад, Корець і Заслав отримають міські права в XVI ст., Хлопотин в XVII ст., інші ж перетворяться на села, як Красне або залишатимуться дворами, як Крупа, до якого в XVI ст. належало ще два села [22, с. 41, 85].

Оскільки ці поселення названо округами, тому під ними потрібно розуміти не лише конкретні центри. А отже в грамоті 1386 р. йдееться про господарсько-адміністративні одиниці підвладні князям Острозьким. Ця думка підтверджується угодою про продаж князем Юрієм Острозьким своєї «дільниці іванської» брату Івану, укладеною в 1463 р. Okрім Івання до неї входили також села М'ятин, Головчиці, Підборці і Дитиничі [19, с. 44, 160]. М'ятин розташоване за 3 км на північний захід від Івання, Головчиці лежать по-сусіству з М'ятином, а села Підборці та Дитиничі знаходяться на відстані відповідно 7,5 та 13 км на південні від Івання.

Перехід Дубна під владу князів Острозьких окремо не називається в жодному з відомих документів, що дає підстави визначати його належність на 1386 р. до округу Іванин. За поділом здійсненим до 1463 р. між синами князя Василя Красного, Іваном і Юрієм, Дубно не ввійшло до складу «іванської дільниці», а отже, слід думати, належало князю Івану Острозькому, який і виступив покупцем дільниці брата. Це підтверджується тим, що син князя Івана, Костянтин, виступає вже як одноособій власник Дубна і Івання. Становлення міста протягом другої половини XV ст. відбувається опираючись саме на цей адміністративний комплекс.

на який початково був осаджений округ Іванін.

Археологічні дослідження в межах сучасного села дозволяють виділити декілька локальних поселень, які були складовими частинами Іванина (рис. 2). Серед них становлять інтерес поселення Іванія п. 1 та Іванія п. 2 [9, с. 135; 16, с. 5].

Іванія п. 1 (урочище Коло Греблі) займає високу терасу правого берега стариці Ікви, над заглибленим в берег річковим коліном, за 0,4 км на захід від церкви. На поселені виявлено культурний шар другої половини XIII-XVII ст., XIV-XVI ст., та XVII-XIX ст., який окрім фрагментів посуду представлений кахлями, скляними виробами, в тому числі зразком клеймованої пляшки з зображенням кентавра, монетними знахідками XVII-XVIII ст. [16, с. 5; 15, с. 233].

Іванія п. 2 розташоване на протилежному березі в низині, займаючи колись острівну ділянку, через яку пройшла гребля, за 0,3 км на захід від п. 1. Встановлено наявність культурного шару другої половини XIII-XV ст. [16, с. 5; 15, с. 233]. Крім цих двох відомі ще три поселення, на яких зафіксовано культурний шар XIV-XV ст. До них належить Іванія п. 4, Іванія п. 5 та Іванія п. 7 [15, с. 234].

Поселення Іванія п. 1 та Іванія п. 2 відрізняються від інших знахідками XVII-XVIII ст. такими як кахлі і полив'яній посуд. В інвентарі 1723 р. відзначається існування в селі двох фільварків. В'їзд на перший з них був від греблі, що відповідає розташуванню поселення Іванія п. 2, а другий фільварок знаходився на горі, що дозволяє пов'язувати його з Іваніям п. 1. В описі фільварків зазначено наявність в них кахлевих печей, а помешкання фільварку «на горі» мало також вікна оправлені в олово. В. Александрович, аналізуючи інвентар, зауважує, що просте планування першого фільварку може вказувати на його давніше походження [1, с. 40, 42]. Археологічні знахідки свідчать про факти спадковості в розташуванні обох фільварків на місці старих поселень, які до того ж складали топографічний центр іванської общини. Слід відзначити й те, що старожили села пов'язують з поселенням Іванія п. 1 розташування пристані, яка згадана тут у XIX ст. [4, с. 315].

Після правової локалізації міста, Іванія продовжувало розглядатися як неодмінна його складова. Це прозоро видно з грамоти короля Сигізмунда I, датованої 1511 р., в якій підтверджує посідання князем К. І. Острозьким «zamku Dubna z dworem doń należącym, Iwaniem» [19, с. 87].

Назва Іванія двором вказує на його господарське значення, що й було вагомим для становлення Дубна як міста з підкореною йому округою. Це підтверджується і тим, що в селі продовжувало надалі діяти велике місцеве господарство.

Звертає увагу та обставина, що в Іванні невідомо земляних укріплень ні давньоруського,

ні литовського періодів. Я. О. Пура серед місцевих пам'яток згадує городище [10, с. 132], проте відношення його до Івання сумнівне, а локалізація непідтверджена. Тому не виключено, що оборонними рисами був наділений сам двір.

Нам невідомо, чи перебував Івань під власністю когось із представників боярсько-дружинного прошарку до того як стати частиною вотчини Федора Острозького. Цілком можливо, що свою назву Іванін (Івань) в значенні приналежності особі з іменем Іван [10, с. 132-133], це поселення успадкувало ще з домонгольського часу.

Передання Іванина Острозьким передбачало його розвиток, захист та отримання прибутків, а тому свідчить про існуючу на той час вигоди. Вони полягали в розташуванні маєтку на річці Ікві, по якій був можливий сплав невеликих суден, а також поблизу шляху Луцьк-Кременець, що дозволяло встановити митні збори, які зафіксовані у XVI ст. [6, с. 529-530]. Вірогідно, Івань був включений у внутрішню торгівлю, що могло знайти вираження у існуванні тут місцевого ринку. Відомо, що в 1431 р. польське військо, рухаючись з Луцька на Кременець, перепочивало на острові під Іванням [12, с. 49], що слід пояснювати можливістю забезпечення тут проїзю та, не виключено, наявністю легких укріплень.

Під владою Острозьких Іванини набуває певних адміністративних та торгівельних функцій, що й відобразилося у згадці поселення як города Івань на Ікви. Зафіксований у «Списку...» статус потрібно розуміти переважною мірою у номінальному значенні, де він виступає, як географічний маркер та у повній мірі не відображає соціальної і адміністративної суті поселення. Тому й в офіційних державних документах воно не називається містом. Зокрема ні Дубно, ні Івань не згадуються серед волинських міст у грамоті про розподіл земель між Польщею і Литвою в 1366 р. [2, с. 2-3]. В інших документах Івання фігурує як округ, дільниця, двір, маєток. Все це, на нашу думку, свідчить про віднесення автором «Списку...» до міст тих поселень, які лише частково набрали міських ознак.

Постає питання, чи могло Іванія претендувати на офіційний статус міста чи містечка? Беручи до уваги те, що ряд господарсько-адміністративних округів, які перебували під владою Острозьких з XIV ст., перетворилися пізніше на міста, можна впевнено сказати, що так. Розташований неподалік Іванія, с. Коблин, наприклад, в XVI ст. одержав статус містечка. Але в цьому тут немало посприяли збереженні земляні укріплення давньоруського часу. Ця обставина відігравала, як здається, ключову роль у тому, що Острозькі зосереджують свою увагу на розбудові Дубна і врешті клопочуться для нього про міські права. У свою чергу це свідчить про те, що в середині XV ст. Іванія перестало задовольняти

Острозький краєзнавчий збірник

Острозьких в якості центру адміністрування, що відобразилося у побудові в Дубні дерев'яного замку [20, с. 17; 21, с. 7; 23, с. 6; 5, с. 21; 8, с. 118]. Земляні укріплення давньоруського часу тут були цілком придатними для відбудови фортечного осередку. Для локації міста вони відігравали ключову роль. Їхня відсутність в більшості випадків унеможливлювала його появу [3, с. 129-134].

Підводячи підсумок, потрібно зазначити, що ототожнення «города Івань» з належним князям Острозьким округом Іванин на сьогодні виглядає найбільш переконливим та історично обґрунтованим. Історія цього поселення доповнює наше уявлення про період, коли в басейні середньої течії р. Іква не існувало міського центру і князі

Острозькі отримали можливість облаштувати свій двір в Іванні. В ході відродження соціально-політичного значення Дубна писемні джерела відображають інволюцію статусу Іванія при збереженні важливого господарського значення поселення. Показовим фактом є те, що сама зміна статусу слугує своєрідним індикатором становлення та розвитку Дубна в литовський період. Цей процес не був би таким успішним, якби не акумульованій навколо іванського двору господарський ресурс. Історія Іванія являє собою приклад того, як окремі міські функції (адміністративні, торгові, господарські) після занепаду давньоруського міста реалізовувалися сусіднім поселенням, а потім були повернуті йому назад.

Рис. 1. Дубно і Іванія на карті 1867 р.

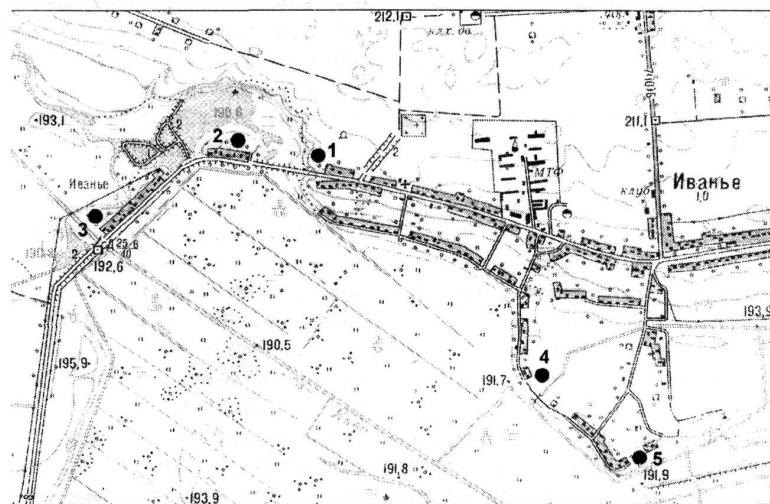

Рис. 2. Пізньосередньовічні поселення на території с. Іванія

Поселення, на яких виявлено культурний шар другої половини XIII - XVIII ст.

1 - Іванія п. 1; 2 - Іванія п. 2

Поселення, на яких виявлено культурний шар XIV - XVI ст.

3 - Іванія п. 7; 4 - Іванія п. 4; 5 - Іванія п. 5

Археологія

Джерела і література

1. Александрович В. С. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 р. / В. Александрович // Архітектурна спадчина Волині. – Рівне: ГПД ММ, 2008. – Вип. 1. – С. 39-43.
2. Довнарь-Запольський М. В. Изъ истории литовско-польской борьбы за Волынь (договоры 1366 г.) / М. Довнарь-Запольський. – К., 1896. – 12 с.
3. Заяць А. С. Урбанізаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць. – Львів: «Добра справа», 2003. – 205 с. – С. 129-134.
4. Иква // Географическо-статистический словарь Российской империи [сост. П. П. Семёнов-Тян-Шанский]. – СПб.: в типографии В. Безобразова и комп., 1865. – Т. 2. – 898 с.
5. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Т. Кемпа: [пер. з польської]. – Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2009. – 342 с.
6. Луцька замкова книга 1560-1561 pp. Серія актових документів і грамот [підгот. В. М. Мойсієнко, В. В. Попішук]. – Луцьк, 2013. – 736 с.
7. Новгородская летопись по Синодальному Харятейному списку [изд. археограф. комиссии] // ПСРЛ. – Т. 3. – Санктпетербургъ: Типографія імператорської Академії Наукъ, 1888. – 490 с.; указ.
8. Памятники, изданные Временною комиссией по разбору древнихъ актовъ. – К.: въ университетской типографии, 1859. – Т.4. – Отд. 2. – 457 с.
9. Прищепа Б. А. Ткач В. В. Археологічні обстеження околиць Дубна – Б. Прищепа // АДУ. – К., 1998. – С. 135.
10. Пура Я. О. Край наш у назвах / Я. Пура. – Рівне [б. в.], 1991. – Ч. 1. – 216 с.
11. Рыбаков Б. Просвещение / Б. Рыбаков // Очерки русской культуры XIII-XV вв. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – т. 2. – С. 158-205.
12. Собчук В. Від коріння до крони: дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. / В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с.
13. Собчук В. Межа оборонних споруд Південної Волині (серед. XIV – 1-а полов. XVII ст.) [під заг. ред. В. Собчука] / В. Собчук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: вид. «Астон», 2006. – С. 17-56.
14. Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних / М. Тихомиров // Исторические записки. – 1952. – № 40. – С. 214-259.
15. Ткач В. Археологічні дані про місто Дубно та його околиці в XIV-XVII ст. / В. Ткач // «Острогіана в Україні і Європі». Матеріали міжнародного наукового симпозіуму («Велика Волинь» Т. 23). – Старокостянтинів: [б. в.], 2001. – С. 233-237.
16. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи в 2002 р. на території Дубенського району Рівненської області / В. Ткач. – Дубно: [б. в.], 2002. – 6 с.: іл.
17. Ульяновський В. Князь Василь-Острозький: історичний портрет у галерей предків та нащадків / В. Ульяновський. – К.: «Простір», 2012. – 1370 с.: 40 іл.
18. Янин В. Л. Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII-XV веков / В. Янин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 216 с.
19. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego. – Lwow: z drukarni instytutu stauropigialskiego pod zarządem J. Tarnawskiego, 1887. – T. I. – 207 c.
20. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. Z przedmową Aleksandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Mościckiego / S. Kardaszewicz. – Warszawa, Kraków, 1913. – 293 s.
21. Lewicki K. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej / K. Lewicki // Rocznik Wołyński [pod. red. J. Hoffmanna]. – Rowne: Nakładem zarządu Wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa Polskiego, 1938. – T. VII. – S. 1-66.
22. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom VIII. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole [op. przez A. Jabłonowskiego] // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – 307 s.
23. Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu / A. Prusiewicz. – Łuck: Oddział Wołyńskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1922. – 10 s.: il.